

HETU (tyb. rgyu; chiń. yun; jap. in) – racja, przyczyna; jedno z podstawowych pojęć filozofii ind. i buddyjskiej, służące do wyrażania różnego typu zależności i uwarunkowań.

Termin “hetu” występuje w dwóch kontekstach: metafizycznym i logicznym. W późniejszej nyāyi-vaiśeṣice, w której proces poznawania uważa się za przyczynę sprawczą poznania, niekiedy dochodzi do połączenia obu kontekstów – metafizycznego i logicznego (racja jako przyczyna).

HETU W METAFIZYCE. W metafizyce – zwł. nyāyi-vaiśeṣiki – h. rozumiane jest jako najbardziej powszechne pojęcie przyczyny, obejmujące zarówno przyczyny wewnętrzne: inherentną (materialno-formalną) i nieinherentną (samavayikāraṇa, asamavayikāraṇa), jak i zewnętrzną przyczynę instrumentalną (nimitta, karaṇa).

W buddyźmie – zwł. w szkołach abhidharmy – gdy analizowano przyczynowość “zwykłą”, mającą zastosowanie do wszystkich grup elementów uwarunkowanych (saṃskāra), należących zarówno do świata materialnego, jak i psychicznego, w przeciwieństwie do przyczynowości karmicznej, dotyczącej tylko “osobowości” i moralności, czyli świadomości (citta) oraz grup elementów psychicznych (caitasika), terminem “hetu” oznaczano 6 przyczyn, które odróżniano w związku przyczynowo-skutkowym od czterech typów warunków (pratyaya) i pięciu typów skutków (phala). Przyczyny te to:

1) przyczyna sprawcza (kāraṇa-h.), oznaczająca każdy element biorący udział w powstaniu elementu uwarunkowanego, ale od niego różny. W tym typie wyróżniano przyczyny główne (“rodzicielki”, janaka-h.), które jako jedyne faktycznie powodują pojawienie się elementu (np. ziarno dla kielka) i przyczyny wspierające (upāya-h.), wspomagające lub przynajmniej nieprzeszkadzające (np. ziemia, słońce i wilgoć dla kielka);

2) przyczyna współpojawiająca się (sahabhū-h.) – element uwarunkowany, pojawiający się równocześnie z elementem analizowanym, który może być analizowany zarówno jako jego przyczyna, jak i jego skutek (np. 4 żywioły w stosunku do siebie wzajemnie czy świadomość i elementy psychiczne);

3) przyczyna jednorodna (sabhāga-h.) – element poprzedni, występujący w tej samej serii potoku elementów, który ostatecznie wytwarza taki sam

element (np. ziarno wytwarzające ziarno);

4) przyczyny współwystępujące (saṃprayukta-h.) – elementy, które podczas całego okresu współwystępowania w potoku elementów mają wspólne podstawy (np. dla świadomości i elementów psychicznych z nią współwystępujących – wspólne podstawy zmysłowe, wspólne przedmioty zmysłów i wspólne akty ich ujmowania);

5) przyczyny wszechobecne (sarvatraga-h.) – elementy wywołane przez cały zespół elementów obecnych w trzech czasach, powodujące powstanie elementów zanieczyszczonych (zwł. 3 namiętności – pożądanie, niechęć i omamienie – uznawane za “korzenie związania”);

6) przyczyny dojrzewania (vipāka-h.) – przewina lub zasługa zanieczyszczona (światowa), zdolna do wyprodukowania pełnego skutku karmicznego (przyjemności lub przykrości, odrodzenia w innym żywocie itp.).

W analizie wg warunków (pratyaya) – jako pierwszy wskazuje się h-pratyaya, warunek przyczynowy, obejmujący przyczyny 2–6 spośród wymienionych. Niektóre szkoły abhidharmiczne wyróżniają więcej przyczyn (h.), np. 10, wśród nich nawet takie, jak przyczyna negatywna (asambhāva-h.), czyli brak przeszkody do powstania skutku (np. brak góry na morzu będący przyczyną żeglugi).

HETU W TEORII POZNANIA I LOGICE. W teorii poznania i logice (nyāya, vijñānavāda) h. oznacza rację wnioskowania. W tym kontekście może być rozumiane dwojako:

a) termin średni sylogizmu (zw. też liṅga – oznaka, albo sādha – dowodzące), desygnujący cechę, której stałe nieodłączne współwystępowanie z cechą opisaną z użyciem terminu większego (sādhya – dowodzone), czyli przenikanie (vyāpti), przy jednoczesnym aktualnym występowaniu w podmiocie określonym jako termin mniejszy (pakṣa), zapewnia poprawność wniosku. Wniosek jest poprawny, gdy cała klasa przedmiotów objętych terminem średnim wypada wewnątrz klasy przedmiotów objętych terminem większym, a termin mniejszy wypada wewnątrz klasy objętej terminem średnim, przy czym żadna z klas nie jest pusta, żadna nie jest klasą powszechną ani żadna nie jest klasą rodzajowo jednoelementową.

Relacje h. do pozostałych terminów sylogizmu ind., a zwł. do używanych

w uzasadnieniu (trzeci człon sylogizmu) niepustych terminów “współprzykład” (sapakṣa) i “kontrprzykład” (vipakṣa), zostały precyzyjnie opisane po raz pierwszy przez Dignāgę w dziewięcioelementowym schemacie zw. kołem h. (h.-cakra). Tak opisane h. zw. jest “h. o trojkiej postaci” (trirūpa-h., trairūpya-liṅga), jeśli spełnia 3 warunki: 1) jest obecne w podmiocie wnioskania (pakṣa); 2) jest obecne we współprzykładzie (sapakṣa); 3) jest nieobecne w kontrprzykładzie (vipakṣa). Racja związana z właściwą naturą czy istotą rzeczy zw. jest racją naturalną (svabhāva-h.).

Myśliciele nyāyi przyjmowali, że h. powinno mieć “pięcioraką postać” – oprócz trzech wymienionych warunków dodawano: 4) musi być takie, żeby wniosek, do którego ma doprowadzić, nie został zaprzeczony przez inną tezę, już udowodnioną (nie może prowadzić do niczego absurdalnego); 5) musi być takie, że nie można mu przeciwstawić innego h., równosilnego, prowadzącego do przeciwnego wniosku. Niektórzy myśliciele późnej nyāyi wzmacniali warunki: 1) musi być koniecznie i bezwarunkowo obecne w podmiocie wnioskania (terminie mniejszym); 2) musi być znane jako nierozłącznie i powszechnie występujące z terminem większym we wszystkich przypadkach. Dalsza analiza h. doprowadziła myślicieli nowej nyāyi (poczynając od Gaṅgeśiego) do wypracowywania technicznych definicji przenikania (vyāpti), czyli owego nierozłącznego związku.

Myśliciele nyāyi przyjmowali, że racja może być potrójna: pozytywno-negatywna (dająca się wykorzystać we wnioskowaniu pozytywnym i negatywnym, anvaya-vyatireka); tylko negatywna (kevala-vyatireka); tylko pozytywna (kevalānvaya). Myśliciele advaita-vedānty przyjmowali wyłącznie ten ostatni typ.

Inna klasyfikacja potrójnej racji: pūrvavat (“jako to, co poprzedza” – prowadząca od przyczyny do skutku); śeṣavat (“jako to, co zostaje” – prowadząca ze skutku do przyczyny); sāmānyato'drṣṭa (“powszechnie postrzegana” – oparta nie na jednolitości przyczynowo-skutkowej, lecz na podobieństwie, pokrewieństwie środków i celów, analogii funkcjonalnej itp.).

W nowej nyāyi ujęcie stałej relacji h. do sādhyi przypisuje się specjalnemu, pozazmysłowemu (alaukika) spostrzeżeniu, zw. ujęciem oznaki (liṅga-parāmarśa).

Niedostatki tak pojętego h. w pewnych przypadkach, zw. h. pozornym (hetvābhāsa), czyli fałszywą racją, omawiane są w klasycznej nyāyi jako trzynasta z szesnastu kategorii. Pozorne h. są pięciorakie: nierozstrzygające (anaikāntika, savyabhicāra), sprzeczne z założeniami (viruddha), prowadzące tylko do wątpliwości (prakaraṇasama), samo wymagające dowodu (sādhyasama), nieodpowiednio użyte (kālatīta, bādhitā).

b) Drugi z pięciu członów sylogizmu ind. (pañcāvayava), zw. też h.-vibhakti, podaje występowanie terminu średniego w terminie mniejszym, w celu uzasadnienia związku między terminem mniejszym a terminem większym, sformułowanego w pierwszym członie sylogizmu (zw. pratijñā, czyli założenie). Np. w h. “Gdziekolwiek jest dym (termin średni), tam jest ogień (termin większy), tak jak w kuchni (współprzykład), a inaczej niż w jeziorze (kontrprzykład)” – terminem mniejszym jest “gdziekolwiek” i “tam”. W sylogizmie rozbudowanym, dziesięcioczłonowym, jest to człon siódmy.

Szkoły myśli zajmujące się zagadnieniami logicznymi (teorią sylogizmu) bądź dział filozofii traktujący o tym nazywano często h.-vāda lub h.-vidyā – “teorią o h.” (zarówno w odniesieniu do nyāyi klasycznej, jak i do szkół buddyjskich czy dżinijskich).

S. Vidyabhusana, *H.-cakra-ḍamaru or Dignāga's Wheel of Reasons*, Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal 3 (1937), 627–632; D. H. H. Ingalls, *Materials for the Study of the Navya-Nyāya Logic*, C (Mass.) 1951, Delhi 1988; V. Varadachari, *Requisites of a Good H.*, Annals of the Bhandarkar Research Oriental Institute 46 (1965), 43–48; C. Goekoop, *The Logic of Invariable Concomitance in the Tattvacintāmaṇi*, Dor 1967; K. K. Chakrabarti, *The Logic of Gotama*, Honolulu 1977; B. K. Matilal, *Logic, Language and Reality*, Delhi 1985; tenże, *Perception. An Essay on Classical Indian Theories of Knowledge*, Ox 1986.

Maciej St. Zięba